

Stefan Michał Marcinkiewicz

<https://orcid.org/0000-0001-9956-6351>

Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Jeńcy radzieccy w Oflagu 56 w Boguszech/Prostkach (1941–1942). Portret zbiorowy, niepełny

Zarys treści: Artykuł dotyczy jeńców radzieckich przetrzymywanych w Oflagu 56 w Boguszech/Prostkach (1941–1942). Autor wykorzystał szczątki dokumentacji dotyczącej 211 osób. Skonstruowana baza danych umożliwiła stworzenie ogólnej, choć niepełnej charakterystyki jeńców sowieckich. Udało się określić m.in. wiek jeńców, miejsce pochodzenia, miejsce pojmania, czas rejestracji jeńców oraz kolejne obozy. Ważnym osiągnięciem artykułu jest ustalenie personaliów 24 żołnierzy pochowanych na cmentarzu jenieckim w Boguszech. Jak w przypadku wielu takich miejsc w Polsce, obecne upamiętnienie nie zawiera imion i nazwisk pochowanych tam ludzi. Wykorzystano też unikatowe zdjęcia przedstawiające jeńców i cywili w Oflagu 56.

Outline of content: The article discusses Soviet prisoners of war held in Oflag 56 at Bogusze/Prostki (1941–1942). The author used the remains of documentation concerning 211 people. The constructed database enabled the creation of a general, albeit incomplete, characterisation of Soviet prisoners. It was possible to determine, among other things, the age of the prisoners, their place of origin, the place of capture, the time of registration, and the subsequent camps. A significant achievement of the article is to establish the personal details of 24 soldiers buried in the POW cemetery at Bogusze. As is the case with many such places in Poland, the current commemoration does not contain the names and surnames of the people buried there. For the first time, unique photographs showing prisoners and civilians in Oflag 56 were also used.

Słowa kluczowe: Oflag 56, Stalag I E, jeńcy wojenni, II wojna światowa, Bogusze/Prostki

Keywords: Oflag 56, Stalag I E, POWs, World War II, Bogusze/Prostki

Pierwszy obóz Jakowa Dżugaszwilego

Szacuje się, że w czasie wojny do niewoli dostało się od 5,3 do 6 mln żołnierzy Armii Czerwonej¹. Wskutek polityki eksterminacyjnej zginęło od 2,5 do 3,3 mln z nich². Do końca 1941 r. śmierć ponieść mogło nawet ponad 2 mln pojmanych. Spośród zbrodni III Rzeszy tylko Holokaust przewyższa rozmiarem zbrodnię, której dokonano na sowieckich jeńcach wojennych³. Po latach ideologicznego podkreślenia braterstwa broni zagłodzeni czerwonarmiści zostali wymazani z polskiej pamięci zbiorowej. Żołnierz Armii Czerwonej kojarzy się albo ze złowrogim kałmukiem z 1945 r., albo ze śmiesznym oficerem opisanym przez Sergiusza Piaseckiego. Uprzedzenia nie mogą przykryć faktu, że na terenie obecnej RP w latach 1941–1945 śmierć ponieść mogło nawet 800 tys. jeńców radzieckich⁴.

Kim byli ludzie, którym zgotowano tak tragiczny los? Jaki był ich wiek? Skąd pochodzili? Jakiej byli narodowości? Jaką wyznawali religię? Gdzie i kiedy zostali pojmani? Dokąd ich przewożono? Przykładem są jeńcy przetrzymywani w obozie w Boguszach (w niemieckiej nomenklaturze w Prostken), którego historię opisano w niniejszym artykule. Okazuje się, że w „Oflagu 56 in Prostken” przez krótki czas przetrzymywany był syn Józefa Stalina – Jakow Dżugaszwili (1907–1943). Najbardziej znany jeńiec III Rzeszy został pojmany 16 lipca 1941 r. pod Witebskiem i przybył do obozu 20 lipca 1941 r. Przebywał on tam jedynie kilka dni, ale w pamięci dawnych mieszkańców przechowała się opowieść o jego pobycie, którą udało się potwierdzić za pomocą innych źródeł⁵.

W PRL miejsce po dawnym obozie zostało wpisane w narrację martyrologiczno-heroiczną. Obóz wplątano w zbawidowską legendę, a jego historię ukazano pobieżnie zgodnie z aktualną polityką pamięci⁶. Przez lata mylono nazwy i daty. Manipulowano tożsamością ofiar. „Oflag 56 in Prostken” pojawia się w trakcie procesów norymberskich jako jeden z ośmiu specjalnych obozów dla jeńców sowieckich w Okręgu Wojskowym nr 1 (Prusy Wschodnie), ujętych w wykazie

¹ Przymiotniki „sowiecki/radziecki” stosują naprzemiennie, zdając sobie sprawę z ideologicznego uwikłania obu terminów. Z uwagi na rozmaite konotacje w języku polskim istnieje problem z opisowym podejściem do żołnierzy Armii Czerwonej.

² R. Otto, R. Keller, *Zur individuellen Erfassung von sowjetischen Kriegsgefangenen durch die Wehrmacht*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” (2011), Nr. 59, s. 563.

³ G. Motyka, *Tragedia jeńców sowieckich w czasie II wojny światowej w polskiej historiografii*, w: *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. J. Wojtkowiak, Warszawa 2015, s. 17, 21.

⁴ W. Marczyk, *Jeńcy radziecy w niewoli Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1941–1945*, Opole 1987, s. 50.

⁵ S.M. Marcinkiewicz, *Jeńiec specjalny – Jakow Dżugaszwili (1907–1943). Nieznany epizod w Oflagu 56 Prostken (Bogusze/Prostki)*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 46 (2023), s. 43–62.

⁶ *Idem, Zamach na esesmanów pod Elkiem – brawurowa akcja AK czy kłopotliwe dziedzictwo ZBoWiD-u?*, „Kultura i Społeczeństwo” 68 (2024), nr 1, s. 55–74.

z 21 sierpnia 1941 r.⁷ Nazwa ta wystąpiła w polskiej historiografii na początku lat sześćdziesiątych XX w.⁸, ale dopiero Zygmunt Lietz w 1982 r. powiązał Oflag 56 i Stalag I E z obozem w Boguszach⁹, o którym wspominało już w 1946 r.¹⁰ Graniczące ze sobą dwie wsie: Prostki (niem. Prostken) i Bogusze (woj. warmińsko-mazurskie), jako lokalizacje obozu, często myliły badaczy. Nawet śledczy mieli z tym problem. Dokumenty wysyłane z Komisji ds. Badania Zbrodni Hitlerowskich, w których pisano o zbrodniach w Boguszach, nie pozwalały na identyfikację miejsca, choć od lat sześćdziesiątych XX w. niemieckie organy ścigania zajmowały się selekcjami i rozstrzeliwaniami jeńców z Oflagu 56. Obóz ten nie zainteresował szerzej badaczy, choć może być ciekawym przykładem obozu z tzw. strefy tranzytowej, którą tworzyły obozy dla jeńców sowieckich ulokowane w Okręgu Wojskowym nr 1 i Generalnym Gubernatorstwie (GG). Może stanowić też przykład przyfrontowego obozu powstałego w czasie inwazji na ZSRR, którego zadaniem było przyjmowanie jeńców z frontu, sprawowanie nad nimi kontroli, aby przekazać ich później w głąb Rzeszy.

Od kilku lat badam historię i pamięć o obozie w Boguszach¹¹. W niniejszym artykule wykorzystałem dokumenty z Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (CAMO) w Podolsku, ujawnione w ogólnodostępnej bazie żołnierzy „Memorial”¹². Wyszukując hasła: „Prostken”, „Oflag 56”, „Stalag I E”, pozyskałem dane ponad 200 jeńców przetrzymywanych w tym obozie¹³. Po skonstruowaniu własnej bazy danych podjąłem próbę naszkicowania ogólnej charakterystyki jeńców oraz poznania trajektorii ich obozowych losów. Analiza została wzbogacona o informacje i zdjęcia pozyskane z innych archiwów, przede wszystkim Instytutu Pamięci Narodowej, Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i archiwów Republiki Federalnej Niemiec z Ludwigsburga, Fryburga i Berlina¹⁴.

⁷ Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde (dalej: BArch Berlin-Lichterfelde), R 58/1027, Reichssicherheitshauptamt, Konzentrationslager und Gefängnisse, v.a. Schutzhaft (1933–1945), Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager im Bereich des Wehrkreises I und Generalgouvernements, Berlin, 21 VIII 1941, k. 20 (paginacja oryginalna).

⁸ Sz. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961, s. 35.

⁹ Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 104–106.

¹⁰ Z. Czyńska, B. Kupś, *Obozy zagłady, obozy koncentracyjne i obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1 (1946), s. 32; Z. Łukaszewicz, *Zagłada jeńców radzieckich w obozach na ziemiach polskich*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 5 (1949), s. 159–160.

¹¹ Miniatura 5 NCN pt. „Historia obozu jenieckiego w Boguszach/Prostkach (1941–1945)”, nr rejestracyjny 2021/05/X/HS3/01303.

¹² Chodzi głównie o niemieckie dokumenty dotyczące jeńców, przejęte przez ZSRR w czasie i po wojnie. Większość z nich pochodzi z Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (Biuro Informacji Wehrmachtu ds. Strat Wojennych i Jeńców Wojennych).

¹³ Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

¹⁴ S.M. Marcinkiewicz, *Wykaz źródeł do badania historii obozu jenieckiego w Boguszach/Prostkach (1941–1945)*, 2023, <https://doi.org/10.18150/CZMT0I, RepOD, V1>.

Oflag 56 (później Stalag I E)

Zgodnie z rozkazem Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) w sprawie administrowania obozów jenieckich z 16 czerwca 1941 r. pojmami czerwonoarmiści, jako potencjalni komuniści i wrogowie narodowego socjalizmu, mieli zostać oddzieleni od jeńców innych nacji. W Rzeszy i na terenach okupowanych powstała oddzielna sieć obozów jenieckich przeznaczonych dla jeńców sowieckich¹⁵. W GG i Prusach Wschodnich powołano sześć komendantur obozów dla podoficerów i szeregowców (stalagów¹⁶) oraz siedem komendantur obozów dla oficerów (oflagów¹⁷), zakładając jednocześnie, że powstałe oflagi będą pełniły funkcje stalagów. Najważniejszym zadaniem obozów w Okręgu Wojskowym nr 1 miało być przyjmowanie i sprawowanie pieczy nad jeńcami odsyłanymi z frontu przed planowanym ich przemieszczeniem w głąb III Rzeszy¹⁸. W zachodnich rejonach Niemiec zamierzano powołać 19 obozów (18 stalagów i 1 oflag). Założono, że będą mogły one przyjąć łącznie 790 tys. jeńców¹⁹.

Komendę obozu jenieckiego dla oficerów nr 56 (Kr. Gef. Offz. Lagers 56, Oflag 56) powołano 20 kwietnia 1941 r. w Soest w Westfalii²⁰. 25 maja 1941 r. sformowana załoga została przekazana do zadań specjalnych i dyspozycji komendanta ds. obozów jenieckich w Okręgu Wojskowym nr 1 (Prusy Wschodnie). Na czele obozu stanął mjr Paul von Rintelen. Jego adiutantem był kpt. Hachenberg. Kontrwywiadem zajmował się kpt. Stiehl (do sierpnia 1941), którego zastąpił później kpt. Schüder (lub Schröder). Oficerem obozowym był prawdopodobnie kpt. Voigt²¹. Od 23 czerwca 1941 r. załogę obozu tworzyli żołnierze z 555 Batalionu Strzelców Krajowych²² oraz członkowie SA (prawdopodobnie volksdeutsche) (numer poczty polowej 19312). Prowizoryczny Oflag 56 powstał pod koniec czerwca we wschodniopruskich Prostkach, ale właściwy obóz został zbudowany przez jeńców po drugiej stronie dawnej granicy – w Boguszach. Taka lokalizacja obozu ograniczała możliwości dostępu ludności niemieckiej z Prostek.

¹⁵ Bundesarchiv Freiburg (dalej: BArch Freiburg), RW 4/578, OKW/WAst LIV Chefsachen „Barbarossa”, OKW, Abt. Kriegsgefangene Nr 26/41, g. Kdos. Chefs., betr. Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa, k. 91.

¹⁶ Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere – niemiecki obóz dla szeregowców i podoficerów.

¹⁷ Offizierslager (skrót Oflag) – niemiecki obóz jeniecki dla oficerów.

¹⁸ R. Otto, R. Keller, J. Nagel, *Radzieccy jeńcy wojenni – liczby i skala problemu*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 37 (2014), s. 86.

¹⁹ BArch Freiburg, RW 4/578, OKW/WAst LIV Chefsachen „Barbarossa”, OKW, Abt. Kriegsgefangene Nr 26/41, g. Kdos. Chefs., betr. Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa, k. 93.

²⁰ *Ibidem*, RH 49/5, Offizier-Kriegsgefangenen-Lager (Oflag) 6, 10, 52–58, 60, 63–65, 67, 68, 77, 78, 83, k. 79.

²¹ Z. Lietz, *op. cit.*, s. 105.

²² G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 11, Osnabrück 1975, s. 156; Bd. 16, Osnabrück 1996, s. 29.

1. Prostken 1941, Erholungspause bei d. Kgf. (Prostki 1941, Przerwa na odpoczynek jeńców); AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 26

W głębi Rzeszy aż 12 obozów dla Rosjan (Russenlager) ulokowano na poligonach, aby ograniczyć możliwości obserwacji jeńców przez ludność cywilną²³. Pole o wielkości 30 ha ogrodzono dwoma pasami drutów kolczastych²⁴, a następnie podzielono na cztery części i 24 sektory. Obóz szybko się zapełnił, gdyż początkowo był usytuowany stosunkowo blisko frontu. Posiadał też dogodne połączenia kolejowe i drogowe. W czerwcu w obozie przebywało kilkuset jeńców, ale w lipcu pojmاني byli już liczeni w tysiącach. Latem i jesienią 1941 r. w obozie mogło przebywać ok. 15 tys. więźniów. Zdaniem lekarza obozowego apogeum miało nastąpić w sierpniu, gdy liczba jeńców dochodziła do 30 tys.²⁵

Początkowo jeńców przetrzymywano na gołej ziemi. Przebywający w obozie w sierpniu i wrześniu 1941 r. Białorusin Władimir Tolkaczow wraz z kolegą wykopał dół o głębokości 1–1,5 m. Kładli się tam spać razem, przykrywając dół

²³ R. Otto, R. Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*, Wien–Hamburg 2019, s. 30.

²⁴ S.M. Marcinkiewicz, *Pamięć zafalszowana. „Przypadek hitlerowskiego obozu koncentracyjnego” w Boguszach/Prostkach*, „Zapiski Historyczne” 88 (2023), z. 4, s. 86.

²⁵ Bundesarchiv Ludwigsburg (dalej: BArch Ludwigsburg), B 162/30123, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn / Ostpreußen am 4.9.1941, Zeznania H. Kimmla, 2 VI 1967, k. 186.

kawałkiem materiału, gdyż w czasie przyjęcia do obozu zabrano im płaszcze²⁶. Z powojennych zeznań świadków – Polaków czerwoarmistów (byłych jeńców) i mieszkańców pobliskich terenów – wynika, że jeńcy byli brutalnie traktowani przez niemieckich strażników i zrekrutowaną straż obozową (tzw. dziesiątników). Początkowo jedna kuchnia obozowa nie zaspokajała potrzeb żywieniowych wszystkich jeńców. Dostawali zupeł z brukwi i ziemniaków, kawałek chleba i kawę zbożową. Zdarzały się przypadki kanibalizmu. Dochodziły do tego brak sanitariatów i ograniczone ilości wody pitnej²⁷. Z powodu zimna, głodu i braku higieny wybuchaly epidemie. Już w lipcu pojawiła się dyzenteria (czerwonka), a w październiku – tyfus²⁸. Umierało nawet kilkaset osób dziennie. Liczba jeńców zmniejszała się też z powodu odbywających się w pobliskim lesie rozstrzeliwań. Od lipca dokonywano selekcji jeńców. Rozstrzeliwania prowadziły oddziały policyjne i SS²⁹. Ponadto na początku sierpnia i pod koniec września wywieziono pewne grupy jeńców w głąb Rzeszy. Ogólna liczba jeńców w listopadzie 1941 r. spadła do 10–12 tys.³⁰ Dopiero jesienią jeńcy zbudowali ziemianki, w których mieszkali zimą 1941/1942. Na początku lutego 1942 r. w obozie zostało 2186 jeńców³¹. Tego samego miesiąca część jeńców miała zostać wywieziona z obozu. W tym czasie trafiła tu ludność cywilna z okolic Leningradu³². W kwietniu 1942 r. w Boguszach przebywało 278 jeńców. Gdy obóz został przemianowany na Stalag I E, ich liczba wzrosła do 609 (stan na 1 sierpnia 1942). Ostatni rejestrowany stan obozowy (1 września 1942) to 289 osób³³. Ostateczna likwidacja nastąpiła 1 listopada 1942 r., gdy załoga została przeniesiona do Norwegii³⁴. Już 2 listopada w ramach akcji

²⁶ „*Ich werde es nie vergessen*”. *Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006*, Hrsg. Verein „Kontakte-Kontakty” e.V., Berlin 2007, s. 54–55.

²⁷ Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej: GKBZH), S.66/10/Zn, t. 1, Akta Główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw wojennych popełnionych na jeńcach w Boguszach pow. Grajewo w latach 1941–1944, zeznania Leona Klodeckiego (22 II 1968), k. 34; zeznania Jana Szmygi, (1 IV 1968), k. 35–36; zeznania Aleksandra Bagińskiego (22 V 1969), k. 39–40; zeznania Anatola Chomczyka (16 XI 1970), k. 67–69; zeznania Józefa Chiszko (4 XII 1970), k. 71–73; zeznania Stefana Bagniuika (10 XII 1970), k. 77–79; zeznania Mikołaja Matysiuka (30 IV 1971), k. 89–90; zeznania Józefa Sołowaja (30 IV 1971), k. 91–92; zeznania Stefan Kozłowski (1 X 1971), k. 93–94; zeznania Czesława Kozłowski (1 X 1971), k. 95–96.

²⁸ BArch Ludwigsburg, B 162/30123, Zeznania H. Kimmela, 12 VI 1967, k. 186.

²⁹ S.M. Marcinkiewicz, *Komu szumią te sosny i brzozy? Pamięć lokalna i historia miejsc straceń w Kosówce*, „HISTORYKA. Studia Metodologiczne” 54 (2024), s. 421–428.

³⁰ BArch Ludwigsburg, B 162/30123, Zeznania H. Kimmela, 12 VI 1967, k. 186.

³¹ BArch Freiburg, RW 6/450, OKW / Allgemeines Wehrmachtamt mit nachgeordnetem Bereich, Bestand an Kriegsgefangenen in den Gefangenenlagern des Deutschen Reiches und den besetzten Gebieten sowie in den Bau- und Arbeits-Bataillonen, Bestand an Kriegsgefangenen in den Mannschaftslagern im Reich, OKW/Kriegsgef. Org. (Id), I–IX 1942, k. 18.

³² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa obejmujący okres jego służby w obozie dla jeńców sowieckich w Prostkach (1941–1942).

³³ BArch Freiburg, RW 6/450, k. 87.

³⁴ Z. Lietz, *op. cit.*, s. 106.

2. „Zwei Zivilisten” („Dwaj cywile”); AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 40

Tabela 1. Stany osobowe w Oflagu 56 i Stalagu I E

Nazwa	Dzień	Liczba jeńców
Oflag 56 Prostken	1 lutego 1942	2186
Oflag 56 Prostken	1 kwietnia 1942	278
Oflag 56 Prostken	1 maja 1942	222
Oflag 56 Prostken	1 czerwca 1942	198
Stalag I E Prostken	1 sierpnia 1942	609
Stalag I E Prostken	1 września 1942	289
Stalag I E Sudauen*	1 października 1942	966

* Po likwidacji obozu i przeniesieniu części jeńców do Suwałk. Stalag I E Sudauen pojawia się tylko raz w wykazie obozów (możliwe, że pomyłkowo). Później obóz w Suwałkach figuruje pod nazwą Stalag I F Sudauen.

Źródło: Bestand an Kriegsgefangenen in den Gefangenenlagern des Deutschen Reiches und den besetzten Gebieten sowie in den Bau- und Arbeits-Bataillonen, RW 6/450, k. 27, 39, 44, 55, 65, 78, 87, 96.

„Reinhardt” na teren obozu zostali przesiedleni Żydzi z gett Kreiskommissariatu Grajewo³⁵ i części Kreiskommissariatu Białystok³⁶.

³⁵ Sz. Datner, *Eksterminacja Żydów w Okręgu Białostockim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1966), nr 60, s. 26.

³⁶ S.M. Marcinkiewicz, *Sammellager Bogusze (2 listopada 1942 –3 stycznia 1943 r.) jako przykład przejściowego obozu zbiorczego podczas akcji „Reinhardt” w okręgu białostockim*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” (2024), nr 20, s. 563–590.

Wykorzystane źródła archiwalne

W oficjalnej rosyjskiej bazie żołnierzy „Memorial” można odnaleźć kilkaset dokumentów odnoszących się do jeńców przetrzymywanych w Boguszach/Prostkach. Dokumenty pochodzą z CAMO Federacji Rosyjskiej i dotyczą 211 jeńców sowieckich, których miejsce przetrzymania określono jako „Prostken”. Są to dokumenty rejestracji obozowej (karta I, karta II), przenosin między obozami (tzw. zielone karty), karty rejestracji szpitalnej czy ewidencje zgonów pisane w języku niemieckim i rosyjskim. W zależności od konkretnego przypadku zachowało się jeden lub kilkanaście dokumentów dotyczących każdego żołnierza. Niestety, większość dokumentów odnosiła się do jeńców przeniesionych z Bogusz do innych obozów. Z tego powodu trudno mówić o pełnej losowości i reprezentatywności. Dokumentacja obejmuje głównie jeńców, którzy przeszli przez obóz w Boguszach. Brakuje m.in. dokumentów jeńców wyselekcjonowanych i rozstrzelanych w Kosówce zgodnie z Rozkazem operacyjnym nr 8 R. Heydricha z 17 lipca 1941 r., jak również zmarłych wyniku epidemii, głodu, zimna i przemocy w 1941 r.

Uwzględniając powyższe informacje, stworzono bazę danych jeńców. Chodziło o poznanie cech demograficznych i społecznych jeńców (wiek, zawód, narodowość, pochodzenie terytorialne), militaryzacji (formacja wojskowa, stopień wojskowy), okoliczności wzięcia do niewoli (miejsce, data pojmania), mobilności międzyobozowej (daty dostarczenia do obozów, liczby obozów), okoliczności śmierci i innych zdarzeń (praca w obozie, hospitalizacja, ucieczki). Następnie przeprowadzono analizę zawartości – dokonano obliczeń statystycznych. Artykuł prezentuje wyniki tych badań. Analizę statystyczną uzupełniają zdjęcia z albumu SA-Manna, wartownika A. Popoffa³⁷.

Ogólna charakterystyka jeńców

W badanej próbie znaleźli się wyłącznie mężczyźni. Większość była w wieku 21–25 lat (82 osoby) lub 26–30 lat (61 osób). Jeńcy w wieku 21–30 lat stanowili ponad 2/3 całej analizowanej grupy. Prawie 97% z nich nie przekroczyło 35. roku życia. Średni wiek to ok. 24 lata (mediana = rocznik 1917). Pochodzili głównie ze wsi. W badanej grupie 81% przetrzymywanych urodziło się na wsi, a 19% – w mieście.

Tabela 2. Jeńcy w obozie w Boguszach według wieku (N = 211)

Urodzeni w latach	N	Wiek w 1941 r.	%
1890–1895	2	46–51 lat	0,95
1896–1900	0	41–45 lat	0,00
1901–1905	5	36–40 lat	2,37

³⁷ Nie udało mi się określić bliższych personaliów Oberscharführera SA A. Popoffa.

Urodzeni w latach	N	Wiek w 1941 r.	%
1906–1910	28	31–35 lat	13,27
1911–1915	61	26–30 lat	28,91
1916–1920	82	21–25 lat	38,86
1921–1925	32	16–20 lat	15,17
1926–1930	1	11–15 lat	0,47
Razem	211		100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023), baza danych stworzona na potrzeby analizy znajduje się w posiadaniu autora.

Tabela 3. Miejsce urodzenia jeńców z podziałem na miasto/wieś (N = 209)

Miejsce urodzenia	N	%
wieś	169	81
miasto	40	19
Razem	209	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Dokumenty 169 jeńców ujawniają zawód. Najwięcej jeńców trudniło się pracą na roli – 51 osób (zapis – chłop). 23 było ślusarzami, 15 – stolarzami lub cieślami, 15 – robotnikami, 8 – traktorzystami, 7 – kierowcami, a 5 – mechanikami.

Tabela 4. Zawód jeńców (N = 169)

Zawód	N	%
chłop	51	30,18
ślusarz	23	13,61
stolarz/cieśla	15	8,88
robotnik	15	8,88
traktorzysta	8	4,73
kierowca	7	4,14
mechanik	5	2,96
inżynier	4	2,37
nauczyciel	4	2,37
piekarz	4	2,37
księgowy	3	1,78
lekarz	3	1,78
student/uczeń	3	1,78
szewc	3	1,78

Zawód	N	%
weterynarz/felczer weterynarii	3	1,78
kucharz	2	1,18
felczer	2	1,18
fryzjer	2	1,18
elektrotechnik	2	1,18
młynarz	1	0,59
tragarz	1	0,59
fotograf	1	0,59
hydraulik	1	0,59
instalator	1	0,59
kreślarz	1	0,59
technik budowy dróg	1	0,59
kontroler	1	0,59
kino mechanik	1	0,59
kowal	1	0,59
Razem	169	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Pochodzenie regionalne żołnierzy

Ważnym aspektem jest miejsce urodzenia jeńców, gdyż wskazuje ono z reguły miejsce pochodzenia poszczególnych ludzi. Znacząca część żołnierzy mieszkała przed wojną w miejscu urodzenia. 161 osób z badanej próby urodziło się w obwodach lub krajach ZSRR, z czego najwięcej w obwodzie smoleńskim (23), moskiewskim (18), rostowskim (16), leningradzkim (12), riazańskim (11), kurskim (10) i orłowskim (10).

Tabela 5. Jeńcy według obwodu/kraju urodzenia ZSRR (bez uwzględnienia republik i republik autonomicznych) (N = 170)

Obwód/Kraj ZSRR	N
smoleński	23
moskiewski	18
rostowski	16
leningradzki	12
riański	11
kurski	10

Obwód/Kraj ZSRR	N
orłowski	10
kujbyszewski	9
Kraj Orzjonikidzki	8
archangielski	6
krasnodarski	6
kaliniński	6
omski	5
kirowski	4
tulski	5
gorkowski	3
mołotowski	3
woroneski	3
jarosławski	3
Kraj Chabrowski	2
iwanowski	2
wołogodzki	2
Kraj Krasnojarski	1
nowosybirski	1
stalingradzki	1
Razem	170

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

35 jeńców z próby badawczej pochodziło z republik lub autonomicznych republik ZSRR: najwięcej z Ukraińskiej SRR (9) i Uzbeckiej SRR (6).

Tabela 6. Jeńcy urodzeni w republikach i republikach autonomicznych ZSRR (N = 35)

Republika	N
Ukraińska SRR	9
Uzbecka SRR	6
Białoruska SRR	4
Kazachska SRR	3
Czeczeńsko-Inguska ASRR	3
Karelo-Fińska SRR	2
Azerbejdżańska SRR	1
Gruzińska SSR	1

Republika	N
Kirgiska ASRR	1
Krymska ASRR	1
Łotewska SSR	1
Mołdawska SSR	1
Mordwińska ASRR	1
Tatarska ASRR	1
Razem	35

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Narodowość i religia jeńców

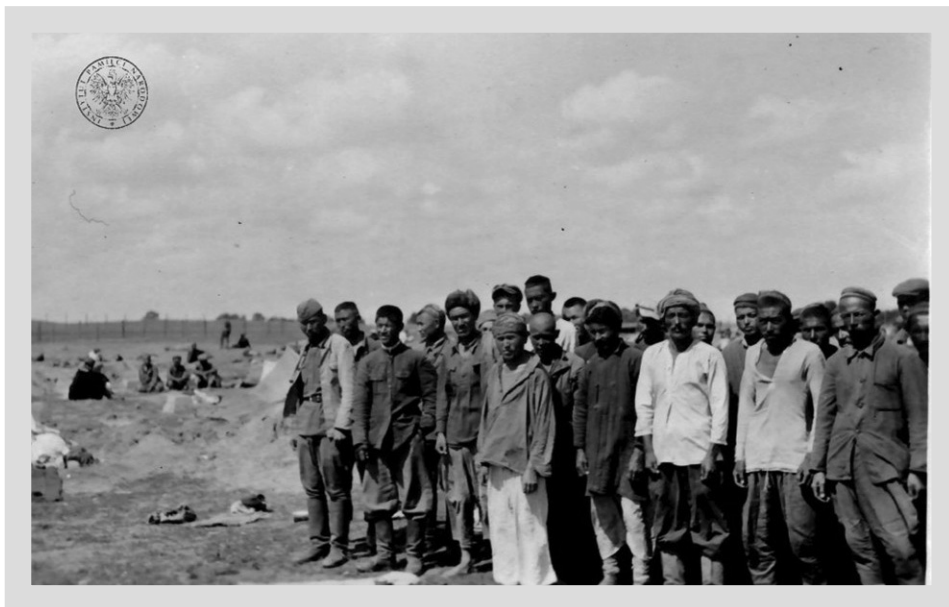
Jeńcy reprezentowali różne narodowości ZSRR. Niestety tylko karty rejestracyjne zawierały takie dane. Na 86 osób było 73 Rosjan. Wśród przedstawicieli innych nacji znaleźli się: Białorusini (3), Uzbegy (3), Kazachowie (2), Ukraińiec, Kirgiz, Łotysz, Osetyjczyk i Tadżyk.

Tabela 7. Jeńcy według narodowości (N = 86)

Narodowość	N	%
rosyjska	73	84,9
białoruska	3	3,5
uzbecka	3	3,5
kazachska	2	2,3
kirgiska	1	1,2
łotyska	1	1,2
osetyńska	1	1,2
tadżycka	1	1,2
ukraińska	1	1,2
Razem	86	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Niestety, jeszcze mniej dokumentów zawierało informację o wyznawanej religii (pole wypełnione w 43 przypadkach na 86), co nie pozwala na jednoznaczną interpretację. Dominowali wyznawcy prawosławia – 32 osoby. Siedem osób określono jako muzułmanów. Byli też jeden protestant wyznania ewangelicko-luterańskiego i dwóch zadeklarowanych ateistów.

3. „Die vielen Asiaten” („Wielu Azjatów”); AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 53

Tabela 8. Jeńcy według wyznawanej religii (N = 42)

Wyznanie	N	%
prawosławne	32	76,2
muzułmańskie	7	16,7
ateista	2	4,8
ewangelicko-luterańskie	1	2,4
Razem	42	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Formacja wojskowa i stopień wojskowy

Większość przetrzymywanych z badanej grupy stanowili żołnierze, ale było także ośmiu cywili.

Tabela 9. Przetrzymywani z podziałem na żołnierzy i cywili (N = 211)

Przetrzymywani	N	%
żołnierze	203	96
cywile	8	4
Razem	211	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Informacje dotyczące pułków i batalionów ujawniły przynależność do różnych formacji wojskowych (181). Spośród rodzajów wojsk dominowali żołnierze piechoty (94 osoby – ponad połowa), następnie artylerzyści (24) i żołnierze wojsk inżynieryjnych (17). W próbie znaleźli się też żołnierze należący do batalionów budowlanych (15) i żołnierze batalionów roboczych (13), żołnierze wojsk zmechanizowanych (11), a także trzech żołnierzy kolumn sanitarnych, dwóch żołnierzy zwiadu i jeden z NKWD.

Tabela 10. Jeńcy według rodzaju/typu wojsk (N = 181)

Rodzaj/typ wojsk	N	%
piechota	94	51,9
artyleria	24	13,3
w. inżynieryjne	17	9,4
b. budowlane	15	8,3
b. robocze	13	7,2
w. zmechanizowane	11	6,1
w. sanitarne	3	1,7
zwiad	2	1,1
w. przeciwlotnicze	1	0,6
NKWD	1	0,6
Razem	181	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Większość żołnierzy to szeregowi lub strzelcy (144). Dwaj najwyżsi rangą oficerowie posiadali stopień majora, a jeden – kapitana. Było także trzech lejtantów, jeden młodszy lejtant, czterech sierżantów i jeden starszy sierżant. Trzy dokumenty dotyczyły lekarzy (z dopiskiem „II”).

Tabela 10. Jeńcy według rangi (N = 159)

Stopień	N	%
szeregowy/strzelec	144	90,57
sierżant	4	2,52
lejtant	3	1,89
lekarz (II stopnia)	3	1,89
major	2	1,26
kapitan	1	0,63

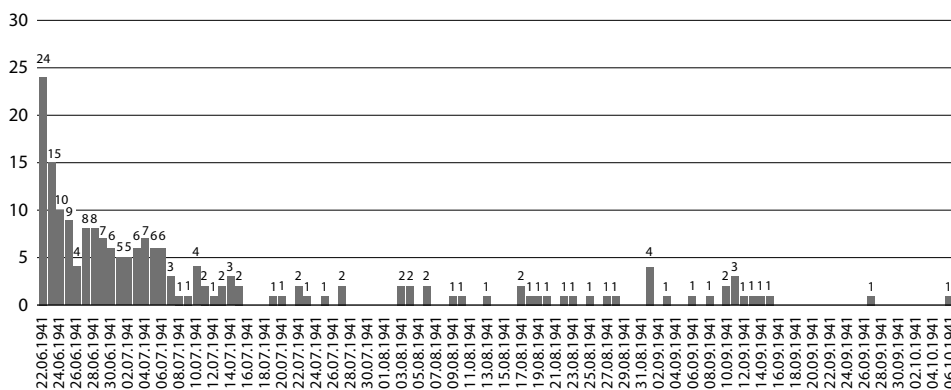
Stopień	N	%
młodszy lejtnant	1	0,63
starszy sierżant	1	0,63
Razem	159	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Czas i miejsce wzięcia do niewoli

Ujawnione daty pojmania pokazują, że ok. 83% jeńców dostało się do niewoli pomiędzy 22 czerwca a 15 lipca 1941 r., aż 48,6% z nich w ciągu pierwszego tygodnia wojny (22–29 czerwca 1941).

Rys. 1. Liczba jeńców według dnia wzięcia do niewoli (N = 190)

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

W początkowym okresie większość jeńców została pojmana na obszarze obecnej Białorusi (62), Litwy (62), Polski (10) i Łotwy (8). Dopiero w kolejnych tygodniach wzięto do niewoli żołnierzy w miejscowościach Rosji (29) i Ukrainy (8). Spośród miast i miejscowości w pierwszym tygodniu wojny pojawiają się: Kalwaria, Lida, Niemen, Lipsk, Grodno, Sopoćkiny, Łódzkie, Kolno, Simno, Kowno, Różany, Grajewo, Mińsk, Olita, Rajgród, Augustów, Szczuczyn, Dyneburg, Oszmiany, Wilno, Olechnowicze, Baranowicze, Witebsk, Szawle, Mołodeczno, Raduń, Dorbiany, Słuck, Lipawa. Z dokumentacji jeńców uwięzionych w drugim tygodniu wojny niemiecko-sowieckiej wydobyć można miejscowości takie jak: Słonim, Lipawa, Jełgawa, Iwaniec, Postawy, Podbrodzie, Berezyna. W połowie lipca pojawiają się pierwsze miejscowości rosyjskie: Poczynok i Psków, a w sierpniu 1941 r. – Leningrad, Stara Russa, Nowinki, Gatczyna, Rosław oraz ukraińskie: Snowsk i Aleksandrówka.

Jeńcy pojmani we wrześniu trafili do niewoli głównie na terenie obecnej Rosji (Leningrad, Rosław, Rolpino, Gacznyna) i Ukrainy (Nowogród Siewierski, Wysock, Nizyn). Najpóźniej pojmany jeńiec przetrzymywany w Boguszach został wzięty do niewoli 6 października 1941 r. we Wiaźmie (obwód smoleński).

Tabela 11. Jeńcy według kraju pojmania (obecne granice) (N = 183)

Kraj pojmania (według obecnych granic)	N	%
Białoruś	62	33,88
Litwa	62	33,88
Rosja	29	15,85
Polska	10	5,46
Łotwa	8	4,37
Ukraina	8	4,37
Estonia	4	2,19
Razem	183	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Przybycie do obozu

Jeńcy byli z reguły przekazywani z linii frontu do obozów przejściowych (Duląg) lub obozów frontowych (Frontstalag). Dopiero później kierowano ich bardziej na tyły. Oflag 56 w początkowym okresie przyjmował transporty jeńców prosto z frontu. Niestety, dane umożliwiające porównanie czasu pojmania i przybycia do pierwszego obozu są mocno wybrakowane. Ze szczątkowych dokumentów wynika, że średni czas pomiędzy pojmaniem a trafieniem do obozu w Boguszach wynosił ok. 15 dni (14,95), wahając się pomiędzy 3 a 29 dni. Długi okres między pojmaniem a przybyciem do obozu może wskazywać na nieodnotowane przeniesienie z obozów przyfrontowych. Czasami jeńcy trafiali do Bogusz z lazaretów.

Niestety, stosunkowo rzadko uzupełniano datę przyjęcia jeńców do Oflagu 56. W wielu przypadkach odległe daty pojmania i przyjęcia mogą wskazywać na to, że obóz w Boguszach był kolejnym miejscem. Zapewne najpierw do Oflagu 56 trafiło 50 jeńców, przewiezionych później do obozu Bergen-Belsen. Spośród nich 26 zostało pojmany na Litwie, 16 na Białorusi, 3 na Łotwie, 2 w Rosji (przy 3 brak informacji). Ogólne zapisy nie pozwalają na określenie dokładniejszych miejsc. Tylko czasami pojawiają się miasta i miejscowości, np.: Grodno, Postawy, Hermanowicze, Mołodeczno, Pole (Białoruś), Łódzkie (Litwa), Dyneburg (Łotwa). Jedynie niektóre wpisy mogą świadczyć o mniejszej lub większej grupie jeńców. 2 lipca 1941 r. do obozu w Boguszach trafił pojmany pod Lidą (27 czerwca 1941)

4. „Prostken, 1941. In Marsch gesetzt” („Prostki, 1941. W marszu”); AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 33

sierz. Kalobad Chajko (ur. 1916). W analizowanej grupie jeńców wziętych do niewoli pod Lidą w dniach 22 czerwca – 1 lipca 1941 r. było jeszcze sześciu, choć tylko w przypadku jednego widnieje data dostarczenia do obozu (27 lipca 1941). Można przypuszczać, że na początku lipca przybyła pewna grupa jeńców pochwyconych na terenie obecnej Białorusi. W dniach 11–18 lipca do obozu trafiali jeńcy pojmani w Łódziejach (Litwa), Mińsku, Simnie, Baranowiczach i Witebsku (Białoruś). Kolejne transporty docierały prawdopodobnie 27 i 28 lipca również z obszarów obecnej Litwy i Białorusi. Później w dokumentach pojawiają się daty 11 i 12 sierpnia, gdy do obozu trafiali jeńcy wzięci do niewoli w Snowsku (Ukraina), Kalwarii (Litwa) i Lipiniskach (Białoruś). 18 i 20 września dotarło dwóch jeńców pochwyconych w Baranowiczach (Białoruś) i Konotopie (Ukraina). Kolejne przyjęcia (zapewne przeniesienia) – jeńców pojmanych w Kalwarii (Litwa) i Sopoćkinach (Białoruś) – nastąpiły 12 i 13 grudnia 1941 r.

W sierpniu do Oflagu 56 trafili jeńcy ze Stalagu I B, m.in. dwaj jeńcy wzięci do niewoli pod Lipawą (Łotwa): Grigorij Gonczarow (ur. 1920, 2943/331) i Siergiej Nestrow (ur. 1921, 3021/331). Co istotne, ich pierwszym obozem był Frontstalag 331 w pobliskim Dłutowie (Fischborn, później jako Oflag 63). Następnie 8 sierpnia 1941 r. znaleźli się w Boguszach, gdzie przebywali do likwidacji obozu (przeniesieni 7 września 1942 r. do Stalagu I F). Ze Stalagu I B, do którego trafili w dniach 17–20 września 1941 r., przenoszono jeńców do Bogusz od listopada 1941 do stycznia 1942 r. Skierowanie do Oflagu 56 mogło wynikać z przepełnienia obozu

w Olsztynku. Po reorganizacji obozu wiosną i latem 1942 r. do Bogusz trafiły kolejne grupy jeńców. Jeszcze w kwietniu przeniesiono jeńca ze Stalagu I B do Oflagu 56 (13 kwietnia 1942). Jeńcy, którzy między 13 a 20 marcem 1942 r. trafili do Stalagu I B, 13 i 14 lipca zostali przewiezieni do Bogusz. W niektórych przypadkach mogło chodzić o powrót jeńców, którzy byli wcześniej w Oflagu 56 i zostali stamtąd wywiezieni w lutym 1942 r. W lipcu 1942 r. z Olsztynka do Bogusz trafili jeńcy z numerami Stalagu I B – między 30 378 a 30 744 (366 numerów).

Na pewno odbywały się też przeniesienia z pobliskiego obozu w Dłutowie (Fischborn). 20 września 1941 r. do Oflagu 56 z Oflagu 63 Fischborn zostali przeniesieni dwaj jeńcy i felczerzy: Nikołaj Kozolapow (ur. 1921, 1826/O63) i Iwan Kozłow (ur. 1922, 1883/O63). Oflag 63 to pierwotna nazwa obozu powstałego w Prekule (okolice Kłajpedy), ale od połowy sierpnia jego załogę i jeńców przeniesiono do pierwotnego Frontstalagu 331 (Dłutowo/Fischborn). Jednak nie do obozu w Dłutowie, lecz do Oflagu 56 kierowani byli jeńcy zwalniani z lazaretu rezerwowego w Pizzu (Johannisburg). W ten sposób 15 sierpnia 1941 r. zostali przekazani trzej jeńcy: Nikolaj Nowakow (ur. 1918), Lebediew Ilja (ur. 1919) i Stepan Gordiejew (ur. 1920), a 20 września 1941 r. do Bogusz ze szpitala w Pizzu trafili: Władimir Utkin (ur. 1911), Nikolaj Bajew (ur. 1915) i Iwan Liejka (ur. 1920). Do Oflagu 56 zostali dostarczeni również dwaj jeńcy z Oflagu 68 Sudauen, którzy w Suwałkach znaleźli się wiosną 1942 r.

Rejestracja jeńców

Reinhard Otto, Rolf Keller i Jens Nagel oszacowali, że w „Oflagu 56 in Prostken” w latach 1941–1942 zarejestrowano 273 jeńców, gdyż taki jest najwyższy numer w zachowanych dokumentach rejestrowych. W rozkazie z 16 sierpnia 1941 r. w Okręgu Wojskowym nr 1 i GG zabroniono rejestracji jeńców sowieckich. Jednak niektóre obozy nadawały jeńcom tymczasowe numery³⁸. Na pewno numery obozowe otrzymywali jeńcy z Bogusz dopiero w kolejnych obozach (w Stalagu 304, Stalagu 311 czy Stalagu I B). W niektórych obozach tranzytowych zwyczajową rejestrację jeńców rozpoczęto już w sierpniu 1941 r., po zakazie dyslokacji jeńców. Mogło tak być w Oflagu 68 w Suwałkach, którego nieśmiertelniki częściej są znajdowane w ziemi.

W przypadku Oflagu 56 żaden z polskich świadków (byłych jeńców) w czasie przesłuchania nie ujawnił swojego numeru obozowego. Jeden z jeńców zeznał, że nadawano numery obozowe, ale nieśmiertelniki wykonano z dykty (ponad 100 tys.?)³⁹. Proces rejestracji jeńców w Oflagu 56 zaczęto stosunkowo późno – prawdopodobnie w grudniu 1941 r. Karta Wiktora Kosycha z numerem 212 (ur. 1918)

³⁸ R. Otto, R. Keller, J. Nagel, *op. cit.*, s. 87.

³⁹ GKBZH, S.66/10/Zn, t. 1, Zeznania Józefa Chiszki (4 XII 1970), k. 73.

5. „Im Lager Bogusche” („W obozie w Boguszach”), ludność cywilna z okolic Leningradu w obozie w Boguszach, luty 1942 r., widoczne ziemianki, na ubraniach prawdopodobnie naszywki z numerami; AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 232

została wypełniona ok. 21 grudnia 1941 r. Numer 98 otrzymał Aleksiej Rykow (ur. 1918), który trafił do Oflagu 56 13 grudnia 1941 r. (pojmany w Kalwarii 23 czerwca 1941). Natomiast jeńiec o numerze 36, Anatolij Szaposznikow (ur. 1921), został przeniesiony do Stalagu I B (15 stycznia 1942). Można przypuszczać, że w przypadku Oflagu 56 numery obozowe nadawano dopiero w grudniu 1941 r., gdy znaczna część jeńców już nie żyła lub została wywieziona.

Bardzo rzadko spotyka się w obrocie kolekcjonerskim nieśmiertelniki Oflagu 56⁴⁰, częściej jego następcy – Stalagu I E. Jeszcze 2 czerwca 1942 r. wypełniane były dokumenty Oflagu 56, ale później pojawiał się już Stalag I E. Jeden z dokumentów może wskazywać na dokładną datę przemianowania Oflagu 68 na Stalag I F – 13 lipca 1942 r.⁴¹ Analogiczna zmiana zaszła zapewne także w przypadku Oflagu 56 (na Stalag I E). Nieliczne daty przyjęcia jeńców w Stalagu I E wskazują na

⁴⁰ Na forum odkrywca.pl pojawiło się zdjęcie identyfikatora z Oflagu 56 z numerem 132, który należał do pochodzącego z Leningradu inżyniera, mjr. Andrieja Pestunowa (ur. 16 sierpnia 1902 r. w Kozlach, obwód smoleński). Służył on w 39/20 Batalionie Saperów. Został pojmany 13 lipca 1941 r. w Połocku (Białoruś). Przeszedł Oflag 56, zapewne Stalag I E (następca Oflagu 56 w Boguszach), później Stalag I B Hohenstein (prawdopodobnie od 5 września 1942) oraz Stalag I F Sudauen (od 19 sierpnia 1943). Jego dalszy los jest niezany.

⁴¹ BArch Freiburg, RW 48/101, Wermachtsauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene, Referat VIII-Ausländische Kriegsgefangene, Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager (Stalags, Frontstalags, Dulags, Ilags, Heilags, Marlags und Milags) mit Ortangaben, k. 26.

lipiec–sierpień 1942 r. Stalag I E nadawał własne numery żołnierzom (np. 1872, 1882) i cywilom (np. Z650 i Z651), co potwierdzają dokumenty i znajduwane nieśmiertelniki obozowe⁴². Zenona Marszałek (z d. Tienorowa, ur. 1926 r. w Leningradzie), przebywająca w obozie od stycznia lub lutego 1942 r., otrzymała numer 1185⁴³.

Praca w obozie

W 1941 r. jeńcy wykonywali pracę, która polegała na wycinie drzew, karczowaniu lasu i budowaniu ziemianek. Z dokumentów wiadomo, że na terenie obozu niektórzy jeńcy pracowali w komandzie roboczym komendantury obozu, lazarecie obozowym, personelu sanitarnym, piekarni i izbie rzemieślników bądź poza obozem – w gospodarstwach rolnych i szpitalach.

Prace na rzecz obozu wykonywało komando robocze komendantury. Kirgiz Buka Chałamatow (ur. 1919, nr 241/O56⁴⁴) po chorobie został przydzielony do komanda roboczego komendantury, podobnie jak Uzbek Ibraim Karabajew (ur. 1906, 256/O56). Z dokumentów wynika, że w tym komandzie pracował również najmłodszy jeńiec – Władimir Leonow (ur. 1925, 12/O56).

Z kolei Iwan Barinow (ur. 1919, 144/O56) wykonywał prace w lazarecie obozowym, później prawdopodobnie w izbie rzemieślników obozu. Zachowały się dokumenty pięciu jeńców z personelu sanitarnego obozu. Byli to: por. Iwan Bogiński (ur. 1919, 114/O56, Ukraińiec, felczer weterynarii), mjr Paweł Czistow (ur. 1905, 124/O56, Rosjanin, inżynier), Siergiej Ljachow (ur. 1907, 118/O56, Rosjanin, oficer i lekarz), szer. Piotr Kramkiewicz (ur. 1919, 266/O56, Białorusin, ślusarz)⁴⁵ oraz szer. Iwan Swistow (ur. 1919, 145/O56, robotnik kolejowy).

Trzech jeńców pracowało w piekarni Oflagu 56: Michaił Kuczengurenko (ur. 1914, 112/O56), Wasilij Bogaczow (ur. 1919, 105/O56) i Aleksiej Mecerikow (ur. 1918, 80/O56). Dwaj ostatni po przeniesieniu do Stalagu I B (9 września 1942) pracowali w komandzie roboczym 3/224 w Ostródzie (16 września 1942)⁴⁶.

W 1942 r. jeńcy wykonywali prace także poza obozem. Podoficer Wiktor Kosych (ur. 1918, 212/O56) pracował w Kobylinie u gospodarza Rudolfa von Glinckiego (21 grudnia 1941), a do 8 kwietnia 1942 r. w ełckim komandzie roboczym (6/215). W Ełku wykonywał prace od sierpnia razem ze wspomnianym Kramkiewiczem.

Wielu jeńców pracowało w lazarecie zapasowym w Ełku (Lyck). Przydział do tej pracy 3 marca 1942 r. mógł wynikać z kolejności numeracji obozowej (numery 22–30/O56). Praca ta stwarzała większe ryzyko śmierci (zgony od marca do maja

⁴² W wykazach jeńców najwyższa liczba to 609 (1 sierpnia 1941), lecz wśród znajdujących nieśmiertelników pojawia się np. numer 828.

⁴³ GKBZH, S.66/10/Zn, t. 1, Zeznania Zenony Marszałek (1 III 1975), k. 140.

⁴⁴ Przy numerach używam skrótów: O56 – Oflag 56, IB – Stalag I B itd.

⁴⁵ Zastrzelony podczas ucieczki ze Stalagu XIII D (2 lipca 1943).

⁴⁶ Obaj zostali zastrzeleni w czasie ucieczki (26 września 1942).

1942 r.). Pracowali tam: Janis Osoling (ur. 1909, 22/O56, zm. 22 marca 1942 w Olsztynku), Aleksander Gnutow (ur. 1914, 26/O56, zm. 15 marca 1942 w Elku), Aleksander Mossin (ur. 1921, 25/O56, zm. 3 maja 1942 w Wierzbinach/Stollendorf), Nikołaj Antipow (ur. 1918, 30/O56, zm. 30 marca 1942 w Wierzbinach), Nikołaj Siemionow (ur. 1918, 27/O56, zm. 11 marca 1942 w Olsztynku). W lazaretach zapasowych hospitalizowano jeńców. Możliwe, że praca tych ludzi w szpitalu wiązała się z opieką nad chorymi na tyfus jeńcami. Stąd późniejsze ich zgony.

Przeniesienia do innych obozów

Wbrew pierwotnym założeniom o oddzielnych obozach dla jeńców sowieckich pewne ich grupy trafiły z Bogusz 17–18 lipca 1941 r. do istniejącego od 1939 r. Stalagu I B w Olsztynku. Trzej jeńcy z tego transportu otrzymali odpowiednio numery: 12338/IB, 12601/IB, 13832/IB (różnica pomiędzy skrajnymi liczbami – 1494). Może to świadczyć o dużych grupach jeńców przenoszonych do Olsztynka. Stosunkowo blisko położony Stalag I B stanowił ważny punkt powiązań Oflagu 56/ Stalagu I E. W analizowanej grupie 211 jeńców przebywających w Boguszach aż 58 otrzymało numer obozowy Stalagu I B. Do Olsztynka przenoszono też jeńców w dniach 15–18 września 1941 r.

49 osób z analizowanej próby jeńców Oflagu 56 przetransportowano do Stalagu 311 (XI C) w Bergen-Belsen w północnych Niemczech (5 sierpnia 1941), gdzie zostali zarejestrowani. W Bergen byli poddawani selekcji (2, 19, 25 września 1941, 1 października 1941). 32 jeńców zostało uznanych za niegodnych zaufania i przekazanych Służbie Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst – SD; 25 września 1941, 9 i 30 października 1941)⁴⁷. Różnica między najniższym zachowanym numerem (6018) a najwyższym (7962) wynosiła 1944, co świadczy o licznej grupie jeńców przybyłych z Prostek. Potwierdza to specjalna pieczętka powielana na kartach: „5.08.1941 von Proskan” („5 sierpnia 1941 z Prostek” – z błędem nazwy miejscowości). Inne źródła wskazują, że 2 i 5 sierpnia do Bergen-Belsen trafiło ponad 3 tys. osób z Oflagu 56⁴⁸. Przesunięcie do Bergen było zgodne z założeniami dyslokacji jeńców w głąb Rzeszy. Wiadomo, że ok. 8 sierpnia Adolf Hitler wydał zarządzenie wstrzymujące transporty w głąb Niemiec, co spowodowało przepelnienie obozów. W Oflagu 56 mogło być wtedy nawet 30 tys. jeńców.

Dopiero pod koniec września wznowiono transporty. 23 września 1941 r. do Stalagu 304 Zeithain w Saksonii dotarł zbiorczy transport z Oflagu 56 i Oflagu 63. Na dworcu w Jacobsthal wyładowano ok. 870–880 jeńców zarejestrowanych pod

⁴⁷ Trafilii do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen, gdzie zostali zamordowani strzałem w tył głowy, tzw. *Genickschussanlage*, a ich ciała spalono w krematorium. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 4: *Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Forces*, ed. G.P. Megargee, R. Overmans, W. Vogt, Bloomington 2022, s. 299.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 299.

6. „Februar 1942. Der Rest der Kgf. Wird abtransportiert!” („Luty 1942. Reszta jeńców zostaje odesłana!”); AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 221

numerami 17000–18349⁴⁹. Oflag 63 był mniejszym obozem, więc można przypuszczać, że większość stanowili jeńcy Oflagu 56. Jeńcy zostali zarejestrowani, otrzymując tamtejsze numery obozowe. Istnienie tego transportu jeńców potwierdza specjalna pieczętka na kartach obozowych: „23.9.41, an M-St-L.304(1VH) vom Oflag 56” [„23 września 1941 do obozu dla szeregowców i podoficerów 304 (1VH) z obozu dla oficerów 56”].

Przenoszenie dużych grup jeńców do Stalagu I B, Stalagu 311 czy Stalagu 304 potwierdza, że w początkowym okresie Oflag 56 był obozem przejściowym. Stalagi 311 i 304 przewidziano jako miejsca docelowe dla jeńców sowieckich w Rzeszy rozkazem Oberkommando der Wehrmacht (OKW; 16 czerwca 1941). Przeniesienia do Stalagu I B mogły wynikać z aktualnych problemów (np. konieczności odizolowania części jeńców z powodu wybuchu epidemii dezenterii w lipcu 1941). Najwięcej transportów jeńców wojennych do Oflagu 56 miało miejsce po bitwie białostocko-mińskiej (22 czerwca – 9 lipca 1941), potem ich liczba zmniejszyła się. W czasie operacji „Środek” w kotle Białegostoku i Nowogródka znalazło się ok. 420 tys. żołnierzy sowieckich 4 Armii, z czego ponad 300 tys. trafiło do niewoli⁵⁰.

Z zachowanych dokumentów wynika, że w pierwszym półroczu 1942 r. z Bogusz jeńcy byli wywożeni do Stalagu I A Stablack (25 lutego 1942), Stalagu III D Berlin

⁴⁹ Informacje pozyskane z Gedenkstätte Ehrenhain Zeithen. Dziękuję kierownikowi Jensowi Nagelowi za pomoc.

⁵⁰ L. Gruchmann, *Der Zweite Weltkrieg. Kriegführung und Politik*, München 2005, s. 130.

(30 kwietnia 1942), Stalagu 324 Łosošno (6 maja 1942). Inne źródła archiwalne wskazują na wywózkę grupy jeńców w lutym 1942 r.⁵¹ Wiosną 1942 r. obóz funkcjonował z niskim stanem osobowym. Trafiły się uzupełnienia z innych obozów (Stalagu I B, Oflagu 63 i Oflagu 68). Ze Stalagu I E także dochodziło do przeniesień, np. do Stalagu XIII A (24 sierpnia 1942). Likwidacja Stalagu I E w sierpniu i wrześniu 1942 r. polegała na przewiezieniu jeńców do obozów: w Suwałkach (7 września 1942) i Olsztynku (5 i 20 sierpnia 1942, 5 września 1942). Cywile trafiali do urzędu pracy w Grajewie (3 września 1942), urzędu pracy w Suwałkach (9 września 1942) lub obozu przejściowego dla cywili w Białymstoku (5 września 1942).

Liczba obozów i długość pobytu

Ze wspomnień byłego jeńca Władimira Tolkaczowa wynika, że przeżył on pobyty w obozach w Mołodecznie, Lidzie, Boguszach, Suwałkach i Hammerstein. W Oflagu 56 spędził on dwa miesiące (sierpień–wrzesień 1941)⁵². Z powodu braków w dokumentacji nie da się ustalić wszystkich obozów, przez które przeszli jeńcy. Spośród dostępnych danych wartość średnia (mediana) pokazuje, że jeńcy średnio przeżyli pobyty w dwóch obozach (86 osób). 44 osoby przeżyły pobyty w trzech, 18 – w czterech, a 14 – w pięciu obozach. Dwóch jeńców przetrwało uwięzienia aż w siedmiu obozach. Dane te nie uwzględniają komand roboczych, które czasami były ulokowane daleko poza obozem.

Zakładając, że 50 jeńców, przekazanych 5 sierpnia 1941 r. z Bogusz do obozu w Bergen-Belsen, trafiło do Oflagu 56 prosto z frontu, można przypuszczać, że ich pobyt w obozie trwał ponad miesiąc. Brak daty przybycia do obozu nie pozwala

Tabela 12. Jeńcy według liczby obozów, przez które przeszli (N = 211)

Liczba obozów	N	%
1	40	18,96
2	86	40,76
3	44	20,85
4	18	8,53
5	14	6,64
6	7	3,32
7	2	0,95
Razem	211	100

Obliczenia własne na podstawie dokumentów z Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

⁵¹ AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa.

⁵² „Ich werde es nie vergessen”..., s. 53–54.

tego jednoznacznie stwierdzić, ale okres między wzięciem do niewoli a wywózką z Bogusz do Stalagu 311 oscylował pomiędzy 14 a 51 dni. Potwierdza to fakt, że obozy w Okręgu Wojskowym nr 1 stanowiły strefę tranzytową jeńców w głąb III Rzeszy. Jeńcy trafiający w lipcu i sierpniu 1941 r. do Bogusz byli przenoszeni do Olsztynka, a ich pobyt w Oflagu 56 trwał kilkadziesiąt dni (34–54 dni). Mogło to wynikać z przeludnienia Oflagu 56 lub epidemii.

Były jednak osoby, które trafiły do Oflagu 56 i dotrwały do likwidacji obozu we wrześniu 1942 r. Około 262 dni w Boguszach spędził Nikołaj Jermakow (ur. 1912, 12125/I B), ok. 268 dni – Wasilij Kozaurow (ur. 1910, 7894/I B), który został przeniesiony tu ze Stalagu I B, ok. 294 dni – Wasilij Pankredjew (ur. 1913, 148/O56 i 06935/I B), ok. 147 dni – Iwan Nikiszin (ur. 1913, 10101/I B). Jeńcy, którzy trafili do Bogusz w czerwcu i lipcu 1941 r. i udało im się przetrwać do likwidacji obozu, mogli przebywać tam nawet ponad 400 dni. Przykładowo Michaił Kuczengurenko (ur. 1914, 112/O56), pojmany 22 czerwca 1941 r. w Grodnie, znajdował się w Oflagu 56 do 5 września 1942 r. Później był jeńcem Stalagu I B, Stalagu I A, Stalagu VIII B. Zmarł w 22 maja 1944 r. w lazarecie Stalagu VIII B w Łambinowicach (Lamsdorf). W analizowanej próbie takich jeńców było ok. pięciu. Można jednak przypuszczać, że niewiele osób dawało radę wytrzymać w Boguszach tak długo. Zeznania świadków wskazują, że w warunkach zimna, głodu, brutalności strażników, selekcji i rozstrzeliwań przeżycie umożliwiały przeniesienie do pracy do odległych komand roboczych, wczesne zwolnienie z obozu (obejmowało wybrane grupy jeńców, m.in. Polaków) lub udana ucieczka⁵³.

Śmierć w obozie

Ze śledztw powojennych wynika, że ekstremalne warunki bytowe powodowały wysoką śmiertelność w obozie w szczególności jesienią i zimą 1941 r. Niestety, brakuje dokumentów z tego okresu. Dostępna dokumentacja zawiera dane 24 jeńców, o których można stwierdzić, że zginęli w Boguszach w 1942 r. Wieś wskazywana była jako miejsce śmierci lub pochówku. Według zeznań Zenony Marszałek z Leningradu, przebywającej w obozie w Boguszach w 1942 r., w jego pobliżu miało też dochodzić do rozstrzeliwań. Świadek widziała trzy egzekucje ok. 20 jeńców przeprowadzone przez SS⁵⁴. W przypadku 28 osób dokumenty zawierają informację o śmierci w innym obozie (trzech jeńców zabito przy próbach ucieczki). W wielu innych przypadkach brak informacji o dalszych losach. Jedynie przy dwóch osobach pojawiła się notka o przeżyciu wojny.

⁵³ GKBZH, S.66/10/Zn, t. 1, zeznania Jana Szymgi (1 IV 1968), k. 94; zeznania Stefana Kozłowskiego (1 X 1971), k. 94; zeznania Czesława Kozłowskiego (1 X 1971), k. 96; zeznania Anatola Chomczyka (16 XI 1970), k. 69; zeznania Stefana Bagniuika (10 XII 1970), k. 79; zeznania Mikołaja Matysiuka (30 IV 1971), k. 90.

⁵⁴ *Ibidem*, zeznania Zenony Marszałek (1 III 1975), k. 140–141.

Tabela 13. Jericy, którzy ponieśli śmierć w obozie w Boguszach/Prostkach

Lp.	Imię	Nazwisko	Rok urodzenia	Obwód/Kraj/Republika	Numer obozowy	Pojmany dnia:	Pojmany w:	Data śmierci
1	Nikołaj	Wotwicz	1918	Kraj Krasnojarski	b.d.	4.07.1941	Farynowo	5.04.1942
2	Iwan	Nowiczukow	1913	Obwód gorkowski	197/O56	b.d.	b.d.	21.04.1942
3	Stepan	Adriszew	1918	Kazachska SSR	179/O56	11.07.1941	Witebsk	14.05.1942
4	Aleksandr	Bucharow	1920	Obwód kaliniński	185/O56	13.07.1941	Wilno	20.05.1942
5	Chabulda	Diszrunow	1908	Obwód omski	256/O56	1.07.1941	Lida	20.05.1942
6	Ibraim	Karabajew	1906	Kraj Krasnojarski	255/O56	23.06.1941	Lida	30.06.1942
7	Władimir	Szczerbakow	1920	Obwód tulski	171/O56	30.06.1941	Lida	8.07.1942
8	Wasilij	Rjabkow	1911	Obwód wologodzki	11790/I B	25.07.1941	Estonia	6.08.1942
9	Haron	Zurabow	1912	Czeczeńsko-Inguska ASRR	1438/331	27.06.1941	Szawle	6.08.1942
10	Dymitij	Bogoljubow	1917	Obwód leningradzki	30685/I B	28.08.1941	Gatczyjno	8.08.1942
11	Wasilij	Kaduszkin	1917	b.d.	2296/331	b.d.	b.d.	10.08.1942
12	Iwan	Ilin	1921	b.d.	21810/I B	1.09.1941	Czernihów	10.08.1942
13	Iwan	Szacki	1914	Obwód tulski	176/O56	29.06.1941	Mińsk	10.08.1942
14	Aleksiej	Ostapenko	1921	Ukraińska SSR	28629/I B	25.06.1941	Wernach	13.08.1942
15	Aleksandr	Gusiew	1911	Obwód moskiewski	8609/I B	18.08.1941	Pusso	17.08.1942
16	Michail	Baranec	1921	Ukraińska SSR	28626/I B	30.06.1941	Baranowice	17.08.1942
17	Nikołaj	Sobolew	1912	Obwód moskiewski	9499/I B	10.08.1941	Niedźwiedźin	17.08.1942
18	Awaz	Zirbolajew	1919	Czeczeńsko-Inguska ASRR	30709/I B	3.07.1941	Kaukaz	19.08.1942
19	Władimir	Zojka	1919	Białoruska SSR	28559/I B	29.06.1941	Mińsk	22.08.1942
20	Semjon	Tigijew	1917	Gruzińska SSR	242/O56	26.06.1941	Śluck	23.08.1942
21	Paweł	Obichod	1917	Ukraińska SSR	30499/I B	19.07.1941	St. Bno.	25.08.1942
22	Sergiej	Tjulakow	1921	Obwód kujbiszewski	30446/I B	24.06.1941	Kalwaria	26.08.1942
23	Josif	Kustuszin	1902	Obwód leningradzki	30379/I B	23.08.1941	Gatczyjno	28.08.1942
24	Nikołaj	Morozow	1913	Obwód jarosławski	8377/I B	4.08.1941	Stara Russa	2.09.1942

Zestawienie własne na podstawie dokumentów z Obобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

7. „Kgf. «Friedhof»” („Cmentarz jeniecki”) (1941); AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 83

Podsumowanie

Niestety, analizowana dokumentacja nie pozwala prześledzić dokładnie losów jeńców, którzy przeszli przez ten obóz. Późna rejestracja jeńców spowodowała, że zachowały się wybrane dokumenty rejestracyjne i związane z przenoszeniem do innych obozów (przełom 1941 i 1942 r.). Brak jest zapisów wskazujących na śmierć w obozie w 1941 r., gdy na jego terenie przebywało najwięcej osób. Na podstawie zachowanego materiału ikonograficznego z Oflagu 56 można stwierdzić, że w analizowanej grupie Rosjanie byli nadreprezentowani w stosunku do innych nacji ZSRR. Zdjęcia niemieckiego wartownika pokazują znaczną liczbę jeńców pochodzenia azjatyckiego (Uzbeków, Turkmenów, Kirgizów, Osetyjczyków, Kałmuków itd.), którzy mogli nie przeżyć uwięzienia. Stosunek do Azjatów miał być szczególnie okrutny. Wiadomo też, że w późniejszym okresie spośród jeńców rekrutowano muzułmanów do formacji walczących po stronie III Rzeszy. Ahmet Temir, współtwórca Legionu Tatarów Nadwożańskich, odwiedził obóz w Boguszu 10 września 1941 r. i stwierdził obecność 76 Tatarów, 6 Udmurtów i 3 Czuwaszy⁵⁵.

⁵⁵ A. Temir, *Altmiş yıl Almanya (1936–1996). Bir yabancının gözü ile geziler, araştırmalar, hatıralar*, Ankara 1998, s. 233 [Bericht über des Besuches der Wolga-Uraler (Türk-Tatarischen) Kriegsgefangenen in den Gefangenenlager von Ostpreussen. Zusammengestellt von Dr. Phil. Ahmed Temir].

8. „Die Heldinen d. Sowjets.” („Bohaterki sowjetów”), czerwoarmistki w Oflagu 56; AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, s. 62

Dwa zdjęcia wartownika ukazują niewielką grupę czerwoarmistek, inne „Żyda”, jeszcze inne „komisarza”⁵⁶. Grupy te nie są obecne w próbie. Nie ma też więźnych do niewoli Polaków czerwoarmistów, których zeznania można odnaleźć w archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dziewięć osób)⁵⁷. Niemieccy autorzy wskazują na rozproszenie źródeł pozostałych w rosyjskich archiwach.

Zachowana dokumentacja dostarcza ważnych, choć czasami oczywistych informacji. Większość przetrzymywanych to były młode osoby (97% – 15–35 lat). Około 4% stanowili cywile. Dominowały osoby pochodzenia wiejskiego (81%), a ponad 30% pracowało na roli. Większość była Rosjanami (ok. 85%), ale w obozach przebywali też przedstawiciele innych nacji żyjących w ZSRR. Najliczniejsi byli prawosławni (po nich muzułmanie). Większa część jeńców figurowała jako szeregowi (ok. 91%), co mogło się wiązać z wczesną selekcją jeńców i mordowaniem oficerów politycznych. Najszerzej reprezentowani byli żołnierze piechoty (ponad 52%). Znacząca większość dostała się do niewoli w pierwszych dniach wojny niemiecko-sowieckiej, a została pojmana na terenach obecnej Białorusi, Litwy, Polski i Łotwy. Zgodnie z założeniami w początkowej fazie wojny Oflag 56 był jednym z obozów strefy tranzytowej, służących do przetrzymywania i późniejszej dyslokacji jeńców w głąb Rzeszy. Wbrew założeniom o separacji jeńców sowieckich część więzionych

⁵⁶ AIPN, BU 2972/65, Album SA-Oberscharführera A. Popoffa, k. 62, 49, 31.

⁵⁷ GKBZH, S.66/10/Zn, t. 1, k. 35–96 (zob. przypis 15).

w Boguszech już w lipcu trafiła do Stalagu I B w Olsztynku. Dopiero 5 sierpnia inna grupa jeńców rzeczywiście została przewieziona do Bergen (Stalag 311, 5 sierpnia 1941). Jednak z powodu późniejszego zakazu przemieszczania jeńców w głąb Rzeszy kolejna wywózka stała się możliwa dopiero pod koniec września (Stalag 304 Zeithain, 23 września 1941). W sierpniu 1941 r. Oflag 56 był najbardziej zatłoczony, co sprzyjało szerzeniu się epidemii dziesiątkujących jeńców. Do obozu trafiali w mniejszych grupkach jeńcy z Olsztynka, Dłutowa i Suwałk. Obóz zmienił swój charakter od lutego 1942 r., gdy na jego terenie ulokowani zostali cywile z zajętych obszarów ZSRR. Część jeńców wywieziono, ale później dokończono kolejnych z innych obozów (najwięcej ze Stalagu I B). W lipcu 1942 r. obóz otrzymał nazwę Stalag I E. Likwidacja obozu nastąpiła we wrześniu 1942 r., a większość jeńców trafiła do Stalagu I F i Stalagu I B. Cywilów skierowano do urzędów pracy, a „ostarbeiterów”, przewiezionych z okolic Leningradu, wywieziono w głąb Niemiec.

Operacja „Barbarossa” była kluczowym momentem II wojny światowej i punktem zwrotnym w aspekcie militarnym i moralnym. Rozległym działaniom militarnym towarzyszyły mordercze praktyki przyjmujące coraz wyraźniejszą postać ludobójstwa. Zgodnie z założeniami władz III Rzeszy określone kategorie ludzi miały zostać rozstrzelane (m.in. komisarze polityczni, Żydzi), a inne zagłodzone (część ludności cywilnej ZSRR)⁵⁸. W trakcie planowania inwazji zakładano konfiskaty żywności na rzecz wojska i śmierć 30 mln cywilów („plan głodowy”)⁵⁹. Spodziewano się pochwylenia ogromnej liczby jeńców, jednocześnie zakładając brak możliwości ich wykarmienia. „Plan głodowy” został zrealizowany w największym stopniu w odniesieniu do jeńców sowieckich, którzy znajdowali się pod pełną kontrolą władz niemieckich. Do końca 1941 r. śmierć ponieść mogło nawet ponad 2 mln pojmanych⁶⁰. Prokuratorzy badający sprawę obozu w Boguszech w 1948 r. szacowali liczbę pochowanych na cmentarzu obozowym na ok. 20 tys. osób, a w miejscu straceń – na ok. 5 tys.⁶¹ Większość ofiar stanowili czerwonoarmiści z lat 1941–1942⁶².

⁵⁸ D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2019, 490.

⁵⁹ T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2018, s. 199–200.

⁶⁰ G. Motyka, *op. cit.*, s. 17, 21.

⁶¹ AIPN, GK (Oddział w Gdańsku), 165/129, Obóz w Boguszech. Akta śledztwa z 1948 r. wraz ze szkicem obozu i przesłuchaniami świadków, Protokół z oględzin i próbnych ekshumacji zwłok jeńców wojennych w obozie w Boguszech i w zbiorowych mogiłach w Rydzewie dokonanych 30 VI 1948, 19 VII 1948, k. 50.

⁶² Polscy Żydzi – ok. 1 tys., Włosi – ok. 460; brak szacunków dotyczących ludności cywilnej.

The Soviet POWs in Oflag 56 at Bogusze/Prostki (1941–1942). An Incomplete Group Portrait

Abstract

The implementation of the criminal premises of Operation Barbarossa led to the deaths of millions of Red Army soldiers. By the end of 1941, more than two million prisoners may have died. One of the many places where prisoners were held and killed was the camp at Bogusze (nominally at Prostki – Oflag 56 in Prostken). Oflag 56 was established after the German invasion of the USSR as one of the camps from the transit zone, where prisoners from the front were sent, who were then to be transferred deep into the Reich. This camp had to be an important link in the parallel camp system created for Red Army soldiers, and on 20 July 1941, Joseph Stalin's son, Yakov Dzhughashvili (1907–1943), was sent there. However, the source basis for the article are documents from the archive in Podolsk covering 211 POWs. The analysis is supplemented by photographs from the album of a German guard (1941–1942). The presented research demonstrates that the prisoners were predominantly young, most of whom came from rural areas, and Russians were the most numerous. However, there were also representatives of other nations of the USSR (Ukrainians, Uzbeks, Kyrgyz, etc.). Most of the prisoners were captured in June and July 1941 in the territory of present-day Lithuania, Belarus, Poland and Latvia, and they were sent to Bogusze straight from the front or other camps (e.g. Stalag I B, Stalag 331, Oflag 68). From Oflag 56, the prisoners were mainly transferred to Stalag I B, Stalag 311, and Stalag 304. Stalag I E (the name of the camp from July 1942) was liquidated in the autumn of 1942. During the liquidation of the camp, the prisoners were sent to Stalag I B Hohenstein (Olsztynek) and Stalag I F Sudauen (Suwałki). Unfortunately, the collective portrait is distorted due to the small number of documents in possession. Other archival sources indicate that a significant number of prisoners died of hunger and epidemics or were murdered during selections and shootings (Operational Order No. 8 of R. Heydrich).

Советские военнопленные в Офлаге 56 в Богущах/Простках (1941–1942). Групповой портрет, неполный

Абстракт

Осуществление преступных целей операции «Барбаросса» привело к гибели миллионов красноармейцев. К концу 1941 г. число погибших, возможно, превысило 2 миллиона военнопленных. Одним из многочисленных мест, где содержались и умирали пленники, был лагерь в Богущах (формально в Простках – Офлаг 56 в Просткене). Офлаг 56 был образован после вторжения германской армии в СССР как один из лагерей в транзитной зоне, куда принимали заключенных с фронта для последующей передачи в лагеря в глубине Рейха. Этот лагерь, по всей видимости, был важным звеном в параллельной системе лагерей, созданной для солдат Красной Армии – 20 июля 1941 г. туда был отправлен сын Иосифа Сталина – Яков Джугашвили (1907–1943). Однако источниковой базой статьи являются документы из архива в Подольске, охватывающие 211 военнопленных. Анализ дополнен снимками из альбома немецкого охранника (1941–1942). Представленное исследование доказывает, что пленные были молодыми, большинство из них были родом из деревни, преобладали русские, хотя были и представители других национальностей СССР (украинцы, узбеки, киргизы и т.п.). Большинство военнопленных были захвачены в июне и июле 1941 г. на территории современных Литвы, Белоруссии, Польши и Латвии и попадали в Богущах прямо с фронта или из других лагерей (напр. Шталаг I B, Шталаг 331,

Офлаг 68). Из Офлага 56 заключённые переводились в основном в Шталаг I В, Шталаг 311, Шталаг 304. Шталаг I Е (название лагеря с июля 1942 г.) был ликвидирован осенью 1942 г. Во время ликвидации лагеря заключённые попали в Шталаг I В Гогенштейн (Хохенштайн, Ольштынек) и Шталаг I F Зудауен (Сувалки). К сожалению, этот коллективный портрет искажен из-за небольшого количества имеющихся документов. Другие архивные источники свидетельствуют о том, что значительная часть заключенных погибла от голода и эпидемий или были убиты также во время селекций и расстрелов (Оперативный приказ № 8 Р. Гейдриха).

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

BU 2972/65

GK 165/129

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde

R 58/1027

Bundesarchiv Freiburg

RH 49/5

RW 4/578

RW 48/101

RW 6/450

Bundesarchiv Ludwigsburg

B 162/6582

B 162/30123

Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce

S.66/10/Zn

Opracowania

Cesarani D., *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2019.

Czyńska Z., Kupść B., *Obozy zagłady, obozy koncentracyjne i obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1 (1946), s. 13–64.

Datner Sz., *Eksterminacja Żydów w Okręgu Białostockim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 60 (1966), s. 3–50.

Datner Sz., *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, Warszawa 1961.

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, vol. 4: *Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Forces*, ed. G.P. Megargee, R. Overmans, W. Vogt, Bloomington 2022.

Gruchmann, L., *Der Zweite Weltkrieg. Kriegführung und Politik*, München 2005.

„*Ich werde es nie vergessen*”. *Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006*, Hrsg. Verein „Kontakte-Kontakty” e.V., Berlin 2007.

- Lietz Z., *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Łukaszewicz Z., *Zagłada jeńców radzieckich w obozach na ziemiach polskich*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 5 (1949), s. 125–175.
- Marcinkiewicz S.M., *Jeniec specjalny – Jakow Dżugaszwili (1907–1943). Nieznany epizod w Oflagu 56 Prostken (Bogusze/Prostki)*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 46 (2023), s. 43–62.
- Marcinkiewicz S.M., *Komu szumią te sosny i brzozy? Pamięć lokalna i historia miejsc straceń w Kosówce*, „HISTORYKA. Studia Metodologiczne” 54 (2024), s. 417–435.
- Marcinkiewicz S.M., *Pamięć zafalszowana. „Przypadek hitlerowskiego obozu koncentracyjnego” w Boguszach/Prostkach*, „Zapiski Historyczne” 88 (2023), z. 4, s. 67–71.
- Marcinkiewicz S.M., *Sammellager Bogusze (2 listopada 1942 – 3 stycznia 1943 r.) jako przykład przejściowego obozu zbiorczego podczas akcji „Reinhardt” w okręgu białostockim*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” (2024), nr 20, s. 563–590.
- Marcinkiewicz S.M., *Wykaz źródeł do badania historii obozu jenieckiego w Boguszach/Prostkach (1941–1945)*, 2023, <https://doi.org/10.18150/CZMT0I>, RepOD, V1.
- Marcinkiewicz S.M., *Zamach na esesmanów pod Elkiem – brawurowa akcja AK czy kłopotliwe dziedzictwo ZBoWiD-u?*, „Kultura i Społeczeństwo” 68 (2024), nr 1, s. 55–74.
- Marczyk W., *Jeńcy radzieccy w niewoli Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1941–1945*, Opole 1987.
- Motyka G., *Tragedia jeńców sowieckich w czasie II wojny światowej w polskiej historiografii*, w: *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. J. Wojtkowiak, Warszawa 2015, s. 17–34.
- Otto R., Keller R., Nagel J., *Radzieccy jeńcy wojenni – liczby i skala problemu*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 37 (2014), s. 71–93.
- Otto R., Keller R., *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*, Wien 2019.
- Otto R., Keller R., *Zur individuellen Erfassung von sowjetischen Kriegsgefangenen durch die Wehrmacht*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” (2011), Nr. 59, s. 563–577.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2018.
- Temir A., *Altın yıl Almanya (1936–1996). Bir yabancınn gözü ile geziler, araştırmalar, hatıralar*, Ankara 1998.
- Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 11, 16, Osnabrück 1975–1996.

Netografia

Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://obd-memorial.ru/html/> (dostęp: 13.06.2023).

Stefan Michał Marcinkiewicz, dr; adiunkt w Instytucie Nauk Politycznych Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; socjolog, badacz pamięci i historii lokalnej, regionalista z południowo-wschodnich Mazur (stefan.marcinkiewicz@uwm.edu.pl).

Stefan Michał Marcinkiewicz, PhD, assistant professor at the Institute of Political Science, Faculty of Social Sciences at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn; sociologist, researcher of local memory and history, regionalist from south-eastern Masuria (stefan.marcinkiewicz@uwm.edu.pl).